

a na niektoré otázky i nápady, ktoré pri rozmyšľaní o tom všetkom vznikajú. Zároveň som chcel upozorniť na to, že tohto filozofa si viac ctíme, ako poznáme. Platí to nielen pre marxistickú, ale pre celú historiografiu filozofie, ktorá stále venuje Leibnizovi pomerne malú pozornosť. Z povedaného by malo vyplývať, že toto zanedbávanie je nespravodlivosťou voči nemu a ujmu pre samu filozofiu. Keď už pre nič inšie, teda nepochybne preto, že ide o originálneho mysliteľa, o tvorca učenia o monádach, jednej, ako hovorí Heinrich Heine, „z najpozoruhodnejších hypotéz, ktoré niekedy skrsli v hlave nejakého filozofa... (hypotézy), v ktorej sa už brieždi poznanie najdôležitejších zákonov, ktoré objavila dnešná filozofia“.

ZÁKLADNÉ PRINCÍPY LEIBNIZOVEJ TEÓRIE POZNANIA

JÁN KOCKA

Leibnizova noetika zapadá harmonicky do jeho celkového filozofického systému a možno ju jednoznačne určiť ako racionalizmus. Pravda, aj sám racionalizmus môže byť vnútorne diferencovný, s rozdielnym riešením určitých čiastkových otázok. Je rozdiel napríklad medzi Platonovou, Descartovou a Leibnizovou noetikou, no jednako východiskové predpoklady a princípy sú tie isté, ktoré vytvárajú podstatu racionalizmu.

I keď sa nedá povedať, že by z východiska racionalizmu vyplýval nevyhnutne ontologický systém objektívneho idealizmu a naopak, predsa z dejinnej retrospektívy vyplýva, že racionalizmus bol spravidla teóriou poznania idealizmu, predovšetkým objektívneho, ale prípadne i subjektívneho, ako to bolo u Kanta. Naproti tomu empirizmus býval súčasťou materialistických systémov, takže boj medzi idealizmom a materializmom sa v teórii poznania prejavoval polemikou medzi racionalizmom a empirizmom.

Prečo je to tak, vysvitne z rozboru základných koncepcií a východísk jedného i druhého smeru. Racionalizmus postuluje alebo aspoň podporuje predstavu existencie nadzmyslového sveta stálych a večných právd, degraduje význam a obsah zmyslového poznania a napokon hypostazovaním rozumu a jeho chápaním ako nehmotnej duchovnej substancie, duše, priamo zdôrazňuje zásadný substancionálny rozdiel hmoty a ducha.

Empirizmus zdôrazňovaním primárnosti zmyslových dát, zmyslovosti, ktorá je jedným zo základných znakov hmotnosti, jej verifikácie, upriamoval pozornosť práve na názorné kvality skutočnosti, bol a je nepriateľský voči mystickým predpokladom a interpoláciám. Empirizmus je teda teóriou poznania realistického a naturalistického svetonázoru, aj keď jeho základný historický zmysel sa v dôsledku určitej absolutizácie môže obrátiť proti nemu, ako sa to stalo v diele G. Berkeleya. Objasnenie možnosti takejto transformácie si vyžaduje podrobnejší a konkrétny rozbor prameňov, ale to nič nemení na zásadnej historickej tendencii a príslušnosti racionalizmu a empirizmu k ontologickým smerom.

Spor racionalizmu a empirizmu je odveký a zdá sa, že ostane „večným“ filozofickým problémom. Vynára sa v nových podmienkach ako výraz širších zápasov a spoločenských súvislostí. Kritika scholastiky v Baconových dielach a rozpracovanie na empirikom základe založenej induktívnej metódy je oživením starého sporu začiatkom novoveku. Rozvoj empirizmu ako celkovej orientácie vo vedeckej metodológii je bezpochyby jav pokrokový a je nevyhnutným predpokladom rozvoja modernej vedy. Avšak ani o racionalizme nemožno povedať, že je jednoznačne reakčný. Novoveký racionalizmus, najmä v Descartovom diele, so svojím zdôrazňovaním subjektívnej evidencie a subjektív-

nej rozumovej verifikácie signalizoval zase z druhej strany nové prvky vo filozofii. Ďalej racionalistická teória poznania vplývala bezpochyby kladne na rozvoj formálnych disciplín, hlavne matematiky.

Spor medzi empirizmom a racionalizmom sa začiatkom novoveku vyostrel v klasických Hobbesových a Gassendiho polemikách s Descartom, neskôr Locka proti Descartovi a Leibniza proti Lockovi. Descartes a Leibniz sú typickí stúpenci racionalizmu a mohli by sme k nim priradiť Spinozu a iných, kým Hobbes, Gassendi, Locke sú stúpenkami materializmu a empirizmu. Ťažiskom a hlavným problémom, vedľa iných nie menej významných, je otázka pôvodu niektorých všeobecných právd a pojmov. Racionalizmus ho rieši v tom zmysle, že tieto pravdy a pojmy sú rozumne vrodené a myslenie ich môže vyvodiť samo zo seba, a preto sú od zmyslového materiálu nezávislé. Descartes počíta medzi ne pojem boha, základné matematické a logické axiómy, ako aj mravné princípy.

Nativistická teória bola hlavným terčom útoku empirikov a materialistov a bola a je najzraniteľnejším miestom racionalizmu, pretože fakticky nič nevysvetľuje, ale iba *predpokladá*.

Ako sa do tejto polemiky zaradil Leibniz? Je bezpochyby stúpencom racionalizmu, ale diplomatickejšim a konciliantnejším, k čomu ho iste privedlo podrobné štúdium Lockovho diela *Rozprava o ľudskom rozume*, presvedčivo poukazujúca na absurdnosť niektorých téz a východísk nativizmu. Napokon obrovská šírka problematiky obsiahnutá v Lockovom diele ho inšpirovala vysloviť vlastné náhľady na tie isté otázky. Leibnizovo dielo *Nové úvahy o ľudskom rozume*, ktoré vyšlo 50 rokov po jeho smrti, je racionalistickou paralelou Lockovho diela a bolo zámerne písané ako polemika. Leibnizova kritika lockovského senzualizmu je staršieho dáta. Princípy svojho racionalizmu vyložil Leibniz v menšom diele *Meditationes de cognitione, veritate et ideis* (1864) a výhrady proti Lockovi zhrnul do poznámok, ktoré sa dostali do Lockových rúk, ale ten na ne nepovedal. Po vyjdení Lockovho diela vo francúzštine, doplneného a prepracovaného, Leibniz si zaumienil napísať veľký kritický spis. Kým však dielo dokončil, Locke r. 1704 zomrel.

V *Novej rozprave o ľudskom rozume* vzniklo zaujímavé dielo, názorná a živá učebnica dejín filozofie, zaujímavá už svojou formou. Je to klasická forma dialógu, akú používal Bruno i Galilei, medzi stúpenkami protikladných filozofických smerov empirizmu a racionalizmu. Filalethes je prívrženec lockovského senzualizmu, Theofilo racionalizmu, a je to Leibniz sám. Pravda, takáto inscenovaná polemika je šachovou partiou, kde jedna osoba hrá sama proti sebe a vyznačuje sa tým, že táto osoba v každom prípade vyhrá. Odhladnuc od apriórnej predpojatosti, ktorá je ostatne vlastnosťou každého diela, význam Novej rozpravy je v tom, že upozornil na obmedzenosti a otvorené otázky, ktoré empirizmus nezodpovedal. Všimnime si niektoré, ktoré sa ukázali ako centrálné aj v neskoršom vývine filozofie.

Hlavný problém pôvodu racionálnych právd rieši hneď v prvej kapitole svojej Rozpravy, a to jednoznačne racionalisticky. Píše (Theofilo): „Vždy som bol a stále som pre vrodennú predstavu boha, podporovanú Descartom, a v dôsledku toho aj pre iné vrodenné predstavy, ktoré nám nemôžu byť dané prostredníctvom zmyslov. Pôjdem ešte ďalej v súlade s novým systémom a verím, že všetky myšlienky a pochody nášho ducha prichádzajú z jeho vlastného základu, bez toho, že by mohli byť vyvolané zmyslami, ako uvidíte ďalej... Existujú predstavy a zásady, ktoré neprichádzajú prostredníctvom zmyslov a ktoré máme v sebe bez toho, že by sme ich tvorili, hoci zmysly nám dávajú príležitosť, aby sme si ich uvedomovali (Nové essaye, Praha 1932, 29—30).

Takto rad radom Leibniz dokazuje to, čo popiera Locke, pričom sa súčasne priznáva

k racionalistickému odkazu minulosti. Uznáva a tvrdí, že existujú tzv. rozumové pravdy ako potencia nášho intelektu, ktorý ich v sebe objaví pri analytickom uvažovaní.

Hodnotiť a polemizovať v tomto ohľade proti Leibnizovi znamená analyzovať jeden zo základných problémov teórie poznania a polemizovať súčasne proti kantizmu i novopozitivismu. Je to otázka povahy a genézy *analytických viet*, pričom vrozenosť pojmu boha a mravných princípov sa ukazuje dnes už ako čisto nábožensko-idealistická konštrukcia. V tomto ohľade treba dať Lockovi úplne za pravdu, keď vrozenosť týchto pojmov a noriem zamietal. Sú to vyslovene produkty sociálneho prostredia a sú historicky relatívne.

Problém analytických viet, logických axióm a odvodzovania dôsledkov z nich je už zložitejší a nemožno ho odbaviť ako racionalistickú špekuláciu. V našom poznaní sú totiž skutočne niektoré apriórne dispozície a regulatívne princípy predfaktového a nempirického charakteru. Ide len o to, ako ich chápať a z čoho ich vysvetlovať.

Treba sa pozastaviť pri tom, ako bola celá otázka stavaná v Leibnizových a Lockových dielach. Celý spôsob myslenia a vysvetľovania sa v týchto časoch a ešte dlho po nich vyznačuje statickým, nevývinovým chápaním javov a to platí hlavne o javoch psychických, poznávacích. Lockovo vystúpenie treba kvalifikovať ako základný pokus o vysvetlenie genézy vedomia a poznania, ktorý má v porovnaní s racionalistickým nativizmom nesmierny význam pre genetickú psychológiu. Jednako bol to však iba začiatok, na ktorom sú ešte veľmi badateľné nánosy psychologického mechanistického atomizmu. Locke vo svojom diele nepostihol sociálny a sociálno-genetický aspekt vývinu poznania. Preto sa uvažovalo len o abstraktnom človeku — indivíduu. Formulácia problému analytických viet do dilemy: buď sú vrozené alebo získané, vyplývala už z týchto predpokladov a vyústila do neriešiteľného rozporu svetonázorovo motivovaného a so svetonázorovými dôsledkami. Nemôže byť pochýb o tom, že Leibnizova apológia racionalizmu a náboženského idealizmu vyplývala z jeho sociálnej pozície.

Nepreklenuteľné rozdelenie sféry nášho poznania na oblasť rozumových (verités de raison) a faktových (verités des faits) právd, ako ich nazýva Leibniz, je dôsledkom nehistorického ponímania človeka v rozmeroch sociálnych a fylogenetických.

Čo sa nám javí z ontogenetického aspektu ako *vrozené*, to je z hľadiska fylogenetického získané. Ako príklad si vezmeme ruku. Tá je vzhľadom na jedinca, ktorý sa narodí, orgánom vrozeným a počas jeho života nedochádza k pozorovateľnému nadobudnutiu nových anatomických vlastností. Z hľadiska vývinu rodu je vznik ruky určitou etapou vývinu horných končatín a jej anatomicko-fyziologické vlastnosti sú bezpochyby získané v praktickej činnosti.

Analogicky môžeme hovoriť o myslení, poznaní, o regulatívnych princípoch uvažovania. Pravda, tu je veľkou nevýhodou, že nemôžeme svoje poznávacie schopnosti fyziologicky opísať, takže ak sa pomerne ľahko dohodneme na definícii ruky, ťažko sa dohodneme na definícii rozumu: Isté je však, že ako človek vo fylogenetickom vývine získava nové fyziologické schopnosti, tak získava i schopnosti duševné. Ak dedíme zmyslové orgány po predchádzajúcich generáciách, dedíme i kategórie a normatívne princípy myslenia.

Leibniz i všetci racionalisti vychádzajú z predstavy uniformity ľudského ducha vo všetkých časoch a na všetkých miestach. Aby však základné logické axiómy (Leibniz spomína ako hlavné princíp sporu a vylúčenia tretieho) mohli figurovať ako logické výroky, ktoré sa stávajú normou a kritériom logickej správnosti, treba zabezpečiť celý rad kultúrnych, pedagogicko-didaktických predpokladov.

Ďalej, sotva možno navodiť situáciu, aby sme sa pohybovali iba v oblasti racionálnej a vylúčili zmyslový materiál, lebo už i slová a písomné znaky sú zmyslovým mate-

riálom. Tým padá možnosť overenia racionalistického predpokladu existencie čisto rozumových právd. Na druhej strane na adresu radikálneho empirizmu možno povedať, že neexistuje ani čisto empirický materiál bez racionálneho pojmového spracovania. Už jednoduchá identifikácia zmyslových dát, napr. stola ako stola, predpokladá pojem stola a sylogistický záver: ak sú znaky ABC, je to stôl; toto sú znaky ABC; teda toto je stôl.

Ďalšia otázka, v ktorej Leibniz skrížil s Lockom polemický kord, sa týkala činnosti duše a súvisela s celkovým ponímaním duše. Lockovo ponímanie, aj keď má dobový tradičný substancionálny nános, predsa sa bližšie funkcionálnemu chápaniu. Tvrdil totiž, že duša nemyslí vždy, napr. v spánku, a na inom mieste píše, že psychično, vedomie znamená mať vnemy, predstavy a mimo nich je o duši ťažko hovoriť.

Racionalistom a, prirodzene, aj Leibnizovi je duša stále vybavená, vystrojená svojimi vrodennými princípmi, a teda myslí stále. Leibniz píše: „Činnosť je tak isto vlastná duši ako telu; bezmyšlienkovitý stav duše a úplný pokoj tela sa mi zdajú rovnako neprirodzené a vo svete niet na to príkladov. Substancia už raz činná ostáva činnou stále a všetky dojmy trvajú a iba sa zmiešavajú s novými“ (c. d., 67). Aj z ďalších zmienok vyplýva, že uznáva akúsi zásobu vnemov, či poznatkov pod prahom vedomia, teda podvedomie. Aj jeho metafyzický princíp continuity, ktorý zdôrazňuje plynulý prechod jednej kvality do druhej, a teda aj nevedomia do vedomia, je podporou tejto myšlienky.

Locke nedocenil úlohu pamäti pre utváranie obsahu vedomia. Jednoduché a zložené vnemy sa podľa neho vynárajú vo vedomí a potom sa strácajú. Vznik dát vedomia sa mu javí ako mechanický odraz primárnych kvalít teles. Keď duša nemyslí, je akoby prázdna. Leibniz správne postihol, že existuje akýsi podvedomý sklad vnemov, impulzov, z ktorých len niektoré vstupujú do oblasti plného vedomia. Duch, duša nie je podľa neho nikdy pasívna, kým Locke tvrdí, že pri vzniku jednoduchých ideí je duša pasívna.

Locke i celý empirický psychologický atomizmus je v tomto ohľade veľmi zraniteľný. Vnímanie a uvedomenie si, t. j. indentifikácia jednoduchej idey je zložitý proces, na ktorom sa zúčastňujú nielen zložky nachodiacie sa v oblasti psychologickéj prítomnosti, ale celá predchádzajúca skúsenosťná zásoba a jej logické spracovanie. Niet takej situácie, že by sme predmety vnímali ako mozaiku jednoduchých vnemov a až potom si uvedomovali ich zložitú skladbu. Predmet je nám vždy daný celistvo ako totalita, ktorú si uvedomujeme, chápeme — pravdaže, v závislosti od svojej teoretickej úrovne — a jednoduchosť vnemových zložiek je výsledkom analytickej činnosti. Teda jednoduché nemusia byť gnozeologicky primárne.

Predstava podvedomých psychických stavov a latentných dispozícií sa stala základom hlbinej psychológie, psychoanalýzy.

Aj keď Leibniz myšlienku o neprestajnej činnosti duše a podvedomých tendenciách postavil polemicky proti senzualizmu a nazdával sa, že je to podpora nativizmu, predsa empirizmu a senzualizmu neprotirečí, ba dá sa veľmi dobre využiť v jeho prospech, pravda, za predpokladu radikálnych zmien lockovského chápania duše. Leibniz sa tu ukázal ako bystrý pozorovateľ a podnetný diskutér. Poukázal na to, že to, čo nazývame dušou, vedomím, má rôzne roviny. Vyzdvihol rozdiel medzi pričetnosťou, nepríčetnosťou, spánkom. Všetko toto je formou vedomia, avšak s rozmanitým zmyslom, dosahom sociálnym, právnym, etickým. Inak totiž hodnotíme činy vykonané úmyselne a pri plnom vedomí a vykonané v určitých psychických stavoch.

Keby čitateľ poznal Leibniza iba z jeho gnozeologických úvah, mal by o jeho celkovej filozofii veľmi neúplný obraz. Možno povedať, že gnozeológia je v Leibnizovom systéme sekundárna. Primát má bezpochyby jeho metafyzika, ontológia. Organickou súčasťou tohto systému mohol byť iba racionalizmus, i keď s malými obmenami a modernizovaný.

Nemožno však prehliadnúť skutočnosť, že tento racionalizmus mohol a môže podnetne vplývať — a to platí nielen o Leibnizovi — na oblasť formálneho neempirického poznania — t. j. matematiky, logiky i teoretickej deduktívnej mechaniky.

Hodnotenie leibnizovského racionalizmu a jeho prínosu do vedeckého poznania je súčasne čiastočným zodpovedaním problému, či a ako môže prispieť aj idealizmus do rozvoja ľudského poznania.